

ISSN(PRINT) 2959-5649

ISSN(ONLINE) 2959-5657

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы

Серия «Филологические науки»

Series "Philological Sciences"

№ 4 (94), 2025

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

ВЕСТНИК

«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series "Philological Sciences"
№ 4 (94), 2025

Алматы

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ
«Филология ғылымдары» сериясы
№4 (94), 2025 ж.

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады.

Бас редактор:

PhD, зерттеу қызметі және инновация жөніндегі проректоры Сұлтан Е.

Бас редактордың орынбасары:
филол.ғ.д., проф. Абишева С.Д.

Ғылыми редактор:
филол.ғ.д., проф. Есенова К.У.

Редакциялық алқа:

филол.ғ.к., қауымд. проф. Сатемирова Д.А.

филол.ғ.к., қауымд. проф. Жиренов С.А.

филол.ғ.д., проф. Османова З.Ж.

эл-Фараби ат. ҚазҰУ

филол.ғ.к., қауымд. проф.

Джолдасбекова Б.У.

пед.ғ.д., проф., эл-Фараби ат. ҚазҰУ

Салханова Ж.Х.

филол.ғ.д., проф., ҚазҰҚызПУ

Кнынова Ж.К.

PhD, қауымд. проф.м.а., Т.Жүргенов ат.

Қазақ ұлттық өнер академиясы

Жалалова А.М.

филол.ғ.д., проф., Ресей халықтар

достығы университеті

Бахтикереева У.М. (Ресей)

филол.ғ.д., доцент, Таулы Алтай

мемлекеттік университеті

Алексеев П.В. (Ресей)

филол.ғ.д., проф., Варминь-Мазур

университеті Киклевич А.К. (Польша)

PhD, проф., Джордж Вашингтон

университеті Роллберг П. (АҚШ)

PhD, проф., Орталық Ланкашир

университеті Табачникова О.М.

(Ұлыбритания)

Жауапты хатшы:

PhD, қауымд. проф. м.а. Серикова С.К.

Техникалық хатшы:

PhD, қауымд. проф. Сабирова Д.А.

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2025

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109-Ж

Басуға 30.12.2025 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 19 е.б.т.
Тапсырыс 352.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

- Абдиева Г.М., Серкебаева Г.И.** Концептуализация новых социальных феноменов в современной лингвокультуре..... 5
- Абдиева Г.М., Серкебаева Г.И.** Қазіргі лингвомәдениеттегі жаңа әлеуметтік феномендерді концептуалдау
- Abdiyeva G.M., Serkebayeva G.I.** Conceptualization of new social phenomena in modern linguoculture
- Зарипова М.К., Смагулова Б.А.** Тенденции негативной оценки в узбекских и русских пословицах..... 15
- Зарипова М.К., Смагулова Б.А.** Өзбек және орыс мақалдарындағы теріс бағалау тенденциялары
- Zaripova M.K., Smagulova B.A.** Negative evaluation trends in Uzbek and Russian proverbs
- Өнерхан Н.** Қазақ, моңғол тілдеріндегі «бас» метафорасы туралы..... 26
- Унерхан Н.** Метафора «голова» в казахском и монгольском языках
- Unyerkhan N.** About the "head" metaphor in the Kazakh and Mongolian languages
- Раджапова Н.Б., Онгарбаева А.Т.** Отражение социокультурных изменений в гендерной лексике разносистемных языков..... 34
- Раджапова Н.Б., Онгарбаева А.Т.** Түрлі жүйелі тілдердің гендерлік сөздік құрамындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістердің көрінісі
- Radzhapova N.B., Ongarbaeva A.T.** Reflection of socio-cultural changes in the gender vocabulary of languages with different systems
- Saurbayev R.Zh., Yerekhanova F.T.** Structural expansion of a simple sentence through the parallel constructions in modern English..... 41
- Саурбаев Р.Ж., Ереханова Ф.Т.** Қазіргі ағылшын тіліндегі параллельді конструкцияларды колданудағы жай сөйлемнің құрылымдық кеңеюі
- Саурбаев Р.Ж., Ереханова Ф.Т.** Структурное расширение простого предложения с помощью параллельных конструкций в современном английском языке

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК
Серия «Филологические науки»
№4 (94), 2025 г.

Периодичность – 4 номера в год.
Выходит с 2000 года.

Главный редактор
PhD, проректор по исследованиям и инновациям Сұлтан Е.
Зам. гл. редактора
д.филол.н., проф. Абишева С.Д.
Научный редактор
д.филол.н., проф. Есенова К.У.

Редакционная коллегия:
к.филол.н., ассоц. проф. Сатмирова Д.А.
к.филол.н., ассоц. проф. Жиренов С.А.
к.филол.н., ассоц. проф. Османова З.Ж.
д.филол.н., проф.
КазНУ им. аль-Фараби Джолдасбекова Б.У.
д.пед.н., проф. КазНУ им. аль-Фараби
Салханова Ж.Х.
д.филол.н., проф. КазНУ им. аль-Фараби
Жынова Ж.К.
PhD, и.о. ассоц. проф. КазНАИ им. Т.Жургенова Жалалова А.М.
д.филол.н., проф., РУДН
Бахтикереева У.М. (Россия)
д.филол.н., доцент, Горно-Алтайский государственный университет
Алексеев П.В. (Россия)
д.филол.н., проф., Варминьско-Мазурский университет Киклевич А.К. (Польша)
PhD, проф., Университет Джорджа Вашингтона Роллберг П. (США)
PhD, проф., Университет Центрального Ланкашира Табачникова О.М. (Великобритания)

Ответственный секретарь:
PhD, и.о. ассоц. проф. Серикова С.К.
Технический секретарь:
PhD, ассоц. проф. Сабирова Д.А.

© Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2025

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 30.12.2025 г.
Формат 60x84 1/8. Объем 19 уч-изд.л.
Заказ 352.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Улағат» Казахского
национального педагогического
университета им. Абая

Токсанбаева Т.Ж., Тлеулесова А.Ш., Ахметова Б.З. Қазақ тілінің дамуы контексіндегі үштілділік: лингвистикалық ерекшеліктері мен трансформациясы..... 47
Токсанбаева Т.Ж., Тлеулесова А.Ш., Ахметова Б.З. Трехъязычие в контексте развития казахского языка: лингвистические особенности и трансформация
Тоханбайева Т.Ж., Тлеулесова А.Ш., Ахметова Б.З. Trilingualism in the context of the development of the Kazakh language: linguistic features and transformation

ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERARY STUDIES

Алламуратова А.Ж., Алламуратова, Г.Ж. Символика визуального компонента создания образа в произведениях «Атака титанов» Хадзимэ Исаемы, «Поднятие уровня в одиночку» Чу-Гонга, «Основатель темного пути» Мосян Тунсю..... 62

Алламуратова А.Ж., Алламуратова Г.Ж. Хадзимэ Исаеманың «Титандар шабуылы», Чу-Гонгтың «Деңгейді жалғыз көтеру», Мосян Тунсюдың «Қараңғы жол негізін салушы» шығармаларында бейнені жасаудың көрнекі компонентінің символикасы

Allamuratova A.J., Allamuratova G.J. The symbolism of the visual component of image creation in the works "Attack on Titan" by Hajime Isayama, "Raising the Level Alone" by Chugong, "The Founder of the Dark Path" by Moxiang Tongxiu

Аралтай М.А., Жұмақаева Б.Д. Қазақ фэнтезиінің әдеби процесітегі орны мен болашағы..... 76

Аралтай М.А., Жұмақаева Б.Д. Место и будущее казахского фэнтези в литературном процессе
Araltai M.A., Zhumakayeva B.D. The place and future of Kazakh fantasy in the literary process

Кудайберген А.Т., Ибраева А.Д. Интермәтін поэтикасының көркем мәтіндегі қызметі..... 83

Кудайберген А.Т., Ибраева А.Д. Поэтика интертекста в художественном тексте
Kudaibergen A.T., Ibraeva A.D. The poetics of intertext in a literary text

Насирдинов Б.П., Өмірзақов С.Д., Бибулова М.А. М.Мырзахметұлы зерттеулеріндегі Абайдың «Толық адам» ілімі..... 90

Насирдинов Б.П., Умирзаков С.Д., Бибулова М.А. Наука Абая «Нравственная личность» в исследованиях М. Мырзахметұлы
Nasirdinov B.P., Umirzakov S.D., Bibulova M.A. Science of Abai "Moral personality" in the researches of M. Myrzakhmetuly

Abai Kazakh National
Pedagogical University

BULLETIN
Series "Philological Sciences"
No. 4 (94), 2025.

Periodicity – 4 issues per year.
Published since 2000.

Editor-in-chief

*PhD, Vice-Rector for Research and
Innovation Sultan E.*

Deputy editor-in-chief

Doctor of Phil. Sciences, Prof. Abisheva S.

Scientific editor

Doctor of Phil. Sciences, Prof. Essenova K.

Editorial board

Candidate of Phil. Sciences, Assoc. Prof.

Satemirova D.

Candidate of Phil. Sciences, Assoc. Prof.

Zhirenov S.

Candidate of Phil. Sciences, Assoc. Prof.

Osmanova Z.

Dr of Phil. Sciences, Prof., Al-Farabi Kazakh

National University Dzholdasbekova B.

Doctor of Ped. Sciences, Prof., Al-Farabi

Kazakh National University Salkhanova Zh.

Doctor of Phil. Sciences, Prof.,

Kazakh National Women's Teacher Training

University Kiyнова Zh.

PhD, Assoc. Prof., T. Zhurgenov Kazakh

National Academy of Arts Zhalalova A.

Dr of Phil. Sciences, Prof., RUDN

Bakhtikireeva U. (Russia)

Doctor of Phil. Sciences, Assoc. Prof., Gorno-

Altaysk State University Alekseyev P.

(Russia)

Dr of Phil. Sciences, Prof., University of

Warmia and Mazury Kikiewicz A. (Poland)

PhD, Prof., George Washington

University Rollberg P. (USA)

PhD, Prof., University of Central Lancashire

Tabachnikova O. (The United Kingdom)

Executive Secretary

PhD, Assoc. prof. Serikova S.

Technical Secretary

PhD, Assoc. prof. Sabirova D.

©Abai Kazakh National Pedagogical
University, 2025

Registered in the Ministry of Culture and
Information of the Republic of Kazakhstan
8 May 2009 No10109-Zh/Ж

Signed in print 30.12.2025.
Format 60x84 1/8. Volume 19
teaching and publishing lists. Order 352.

050010, Almaty, Dostyk avenue 13,
Abai KazNPU

Publishing House "Ulagat" of the Abai
Kazakh National Pedagogical University

- Сеитова Л.М.** Мотив ностальгии и образ Казахстана на
материале рассказов Светланы Фельде..... 99
- Сеитова Л.М.** Светлана Фельде оқиғаларының негізіндегі
сағыныш мотиві мен Қазақстанның бейнесі
- Seitova L.M.** The motif of nostalgia and the image of
Kazakhstan based on the story of Svetlana Felde

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PROBLEMS OF PEDAGOGY AND
METHODOLOGY**

- Aben A.** A review of language adaptation issues of kazakh
students from China in Kazakhstan..... 109
- Әбен А.** Қазақстандағы Қытайдан келген қазақ
студенттерінің тілге бейімделу мәселелеріне шолу
- Aben A.** Обзор проблем языковой адаптации казахских
студентов из Китая в Казахстане
- Сарымсақ К.Т., Тлеубекова Б.Т.** Комикс арқылы оқыту:
клиптік ойлауға бейімделген ұрпақ..... 121
- Сарымсақ К.Т., Тлеубекова Б.Т.** Обучение через
комиксы: поколение, адаптированное к критическому
мышлению
- Sarymsak K.T., Tleubekova B.T.** Teaching through comics:
a generation adapted to critical thinking
- Оспанова А.К., Дуранли М. К.** Тоқаевтың «Арнаулы
тапсырма» повесінің тәрбиелік мәні..... 129
- Оспанова А.К., Дуранли М.** Воспитательное значение
повести К. Токаева «Особое поручение»
- Ospanova A.K., Duranlı M.** The educational value of K.
Tokaev's novella "Special assignment"
- Біздің авторлар..... 138**
- Наши авторы..... 140**
- Our authors..... 142**

8. Zaripova M.K. (2023). *The content and manifestations of pedagogical innovative activity of the future teacher. JournalNX*, 7(10), 296–300.
9. Karasik V.I. (2002). *Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs [Language circle: Personality, concepts, discourse]*. Moscow. [in Russian]
10. Maslova V.A. (2004). *Lingvokul'turologiya [Linguoculturology]*. Moscow. [in Russian]
11. Vorkachev S.G. (2004). *Schast'ye kak lingvokul'turnyy kontsept [Happiness as a linguocultural concept]*. Krasnodar. [in Russian]
12. Stepanov Yu.S. (2001). *Konstanty. Slovar' russkoy kul'tury [Constants: Dictionary of Russian culture]*. Moscow. [in Russian]
13. Kubryakova E.S. (2004). *Yazyk i znaniye [Language and knowledge]*. Moscow. [in Russian]
14. Bakhtin M.M. (2000). *Problemy rechevykh zhanrov [Problems of speech genres]*. Moscow. [in Russian]
15. Odayeva Z.S. (2005). *Uzbekskiy narodnyye posloviцы [Uzbek folk proverbs]*. Tashkent. [in Russian]
16. Ruzieva, G.F. (2010). *Uzbekskaya paremiologiya [Uzbek paremiology]*. Tashkent. [in Russian]
17. Mamazonova Sh. (2012). *Uzbekskiy posloviцы: semantika i pragmatika [Uzbek proverbs: Semantics and pragmatics]*. Tashkent. [in Russian]
18. Yuldoshev B. (2017). *Uzbek xalq maqollarining ma'no qatlamlari [Semantic layers of Uzbek folk proverbs]*. Tashkent. [in Uzbek]
19. Tokhirov A. (2019). *Makollar – khalk khazinası [Proverbs as a national treasure]*. Tashkent. [in Uzbek]
20. Bakhronova N.K. (2020). *Kognitivnyye mekhanizmy uzbekskikh poslovits [Cognitive mechanisms of Uzbek proverbs]*. Tashkent. [in Russian]
21. Sodikov B. (2018). *Uzbeko-russkiye paremii: sopostavitel'nyy analiz [Uzbek–Russian paremias: A comparative analysis]*. Tashkent. [in Russian]

FTAMP 16.41.25

10.51889/2959-5657.2025.94.4.003

Өнерхан Н.

Моңғолияның Гуманитарлық университеті

Ұланбатыр, Моңғолия

e-mail: nurbolat.bu@gmail.com

ҚАЗАҚ, МОҢҒОЛ ТІЛДЕРІНДЕГІ «БАС» МЕТАФОРАСЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Соңғы кездері қазақ және моңғол тіл білімінде зерттеушілер метафораны антропоцентристік парадигма аясында когнитивтік лингвистиканың әдістемесімен жан-жақты зерттеп жатыр. Адам санасының аналогия жасау, ассоциациялау қабілеті метафоризация механизмін іске қосып, нәтижесінде жаңа білім пайда болатындығын ғалымдар өз зерттеулері арқылы дәлелдеді.

Антропоцентристік қағида тұрғысынан қарағанда әлемнің менталь құрылымын жасауда антропоморфтық метафоралар аса маңызды рөл атқарады. Сол себепті аталмыш мақалада метафора, антропоморфтық метафораның теориялық негізі, антропоморфтық метафораның айқын көрінісі болып табылатын «бас» сөзінен бастау алған метафоралардың когнитивтік моделі мен өзіндік ерекшеліктерін қазақ, моңғол тілдерінің мысалдары негізінде түсіндіруге тырыстық. Мақалаға қазіргі лингвистикадағы метафораның құрылымын, сипатын, міндетін саралаған ғылыми зерттеулер негіз болдырылды.

Адамзат баласы дүниені тануда, сондай-ақ, өзін қоршаған заттарға, ондағы құбылыстарға атау беруде антропометрикалық қағида ұстанады. Ал, метафора дүниені тану танудың, ойлаудың негізгі тәсілі болып табылады. Адамзаттың дүниені тану процесі алдымен өзін зерттеп, танудан басталады. Дүниедегі шындық, нысандар, құбылыстар мен адамның дене мүшелері, сырт пішіні, кескін-келбеті, мінез-құлқы, қасиеттерінің арасында ассоциативтік байланыс бар. Осы құбылыстың мысалы ретінде қазақ, моңғол тілдеріндегі "бас" сөзінің төркіндес метафораларының ерекшеліктерін, ұқсастықтарын ашу – мақаладағы басты мақсат болды.

Адамдардың бейтаныс зерттарды, құбылыстарды танып білу, оларға атау беру процесі бұрынғы тәжірибеге, білімге негізделеді. Адамның дене мүшелері адамзат баласының ең алдымен танып білген ұғымдары болғандықтан, дене мүше атауларын сөздік қордың ең байырғы, негізгі бірліктері деп айтуға болады. Тілдегі адамның дене мүшелері негіз болған метафоралар – сол халықтың қалыптастырған әлемнің тілдік бейнесінің бір көрінісі. Алайда, бүгінге дейін мәдени концепцияның антропоморфтық көріністерін ашалап зерттеген зерттеу жұмыстары жеткіліксіз болды. Сондықтан да, бұл тақырыпты қазақ, моңғол тілдерінің материалдары негізінде салыстыра зерттеп, антропоцентристік ғылымның дамуына үлес қосу – бұл жұмыстың жаңашыл қыры болып табылады.

Түйін сөздер: метафора, антропоцентризм, антропоморфтық атау, бас, әлемнің тілдік бейнесі, антропоцентристік көзқарас, антропоморфтық метафора

Унерхан Н.

Гуманитарный университет Монголии

Улан-Батор, Монголия

email: nurbolat.bu@gmail.com

МЕТАФОРА «ГОЛОВА» В КАЗАХСКОМ И МОНГОЛЬСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В последнее время в казахском и монгольском языкознании метафора широко исследуется в рамках антропоцентрической парадигмы с использованием методологии когнитивной лингвистики. Способность человеческого разума к аналогии (сопоставлению) и ассоциации активизирует механизм метафоризации, в результате чего формируется новое знание, что подтверждается исследованиями учёных.

С точки зрения принципа (антропоцентричности), антропоморфная метафора играет огромную роль в формировании ментальной структуры мира. Поэтому в данной статье рассматриваются теоретические понятия о метафоре и человекоподобной метафоре, предпринимается попытка объяснить когнитивную модель метафоры, образовавшейся путём переноса значения от слова «толгой», выявить общие и отличительные черты на основе примеров казахского и монгольского языков. В исследовании в качестве основы использованы работы, изучающие структуру и функции метафоры в современной лингвистике.

Человек, познавая мир и называя предметы и явления окружающей среды, придерживается принципа человеческой размерности, и метафора становится основным способом осуществления данного процесса, то есть основным способом мышления. Процесс познания мира человечеством начинается с познания самого себя. Объекты и явления объективной действительности находятся в ассоциативной связи с формой, образом и свойствами человека. В качестве примера данного явления в статье ставится цель сопоставительно объяснить особенности и общие черты метафор, образованных от слова «толгой» в казахском и монгольском языках.

Процесс познания человеком новых предметов и явлений, а также их наименования основывается на предыдущем опыте и знаниях. Так как органы человеческого тела являются одними из первых понятий, познанных человеком, названия частей тела можно считать основными единицами лексической системы. Метафоры, происходящие от названий частей тела, являются проявлением языковой картины мира данного народа. Однако до настоящего времени недостаточно исследований, подробно рассматривающих антропоморфные выражения культурных концептов, поэтому попытка провести сравнительный анализ данного явления на материале казахского и монгольского языков и внести вклад в развитие антропоцентрической науки составляет новизну настоящего исследования.

Ключевые слова: метафора, антропоцентризм, антропоморфное наименование, голова, языковая картина мира, антропоцентрический подход, антропоморфная метафора

Unyerkhan N.

University of the Humanities of Mongolia

Ulaanbaatar, Mongolia

email: nurbolat.bu@gmail.com

ABOUT THE "HEAD" METAPHOR IN THE KAZAKH AND MONGOLIAN LANGUAGES

Abstract

In recent years, the study of metaphor within Kazakh and Mongolian linguistics has been actively developed through the methodological framework of cognitive linguistics, which is based on the human-centered paradigm. According to linguistic research, human cognitive abilities such as analogy and association activate metaphorical mechanisms, thereby generating new knowledge.

From the anthropocentric perspective, anthropomorphic metaphors play a crucial role in constructing the mental model of the world. Therefore, this paper aims to explain the theoretical understanding of metaphor and anthropomorphic metaphor, focusing on the cognitive model of metaphors derived from the word “head” and their similarities and differences in Kazakh and Mongolian languages. The study is based on modern linguistic works that explore the structure and function of metaphor.

When humans perceive and name the world around them, they follow a human-dimensional principle, and metaphor becomes a key cognitive tool in this process. The process of understanding the world begins with self-understanding. Objects and phenomena of the real world are often associated with human forms and characteristics. This study, therefore, seeks to compare and interpret the characteristics and common features of metaphors derived from the word “head” in Kazakh and Mongolian as an example of such associative thinking.

The process of perceiving and naming new objects and phenomena is grounded in prior experience and knowledge. Since the human body is one of the earliest concepts recognized by humankind, the names of body parts can be considered fundamental units of vocabulary. Metaphors derived from body parts reflect the linguistic worldview of a people. However, detailed studies on the anthropomorphic expressions of cultural concepts remain scarce. This research, therefore, attempts to compare such expressions in Kazakh and Mongolian, contributing to the development of anthropocentric linguistics.

Keywords: metaphor, anthropocentrism, anthropomorphic naming, head, linguistic worldview, human-centered view, anthropomorphic metaphor

Кіріспе. Метафора – әлемнің тілдік бейнесіндегі ерекше құбылыс саналады, әрі адамзат баласының әлемді танып білу, оны өзінің тілімен бейнелеу процесінде ерекше міндет атқарады. Ежелгі Грек ойшылы Аристотелдің айтқанындай «метафораның табиғаты

жұмбаққа толы». Қазіргі таңда қандай да бір заттың, құбылыстың атауын, өзіндік ерекшелігін, белгілері мен қасиеттерін өзге заттар мен құбылыстарға ұқсату арқылы жасалатын метафора құбылысы ғалымдар мен ізденушілердің назарын аударып, оны философия, әдебиеттану, психология, мәдениеттану, лингвистика, психоллингвистика, когнитивтік лингвистика, т.б. ғылымдар аясында жан-жақты зерттеп жатыр. Лингвистиканың жас саласы когнитивтік лингвистика тұрғысынан қарайтын болсақ, метафора – ойлау тәсілі, ал, антропоморфизм осы тәсілдің жемісі.

Қазақ және моңғол тіл білімінде антропоморфтық метафораларды когнитивтік лингвистиканың әдістемесі бойынша салыстыра зерттеген зерттеулер әзірге жоқ деуге болады. Сондықтан да, бұл мақалада метафора туралы теориялық түсінік, антропоморфтық метафора, қазақ және моңғол тілдеріндегі «бас» дене мүшесінен тараған метафоралардың үлгілері, олардың ұқсастықтары мен ерекшеліктері арқау етіледі.

Әдістер мен материалдар. Әлемнің тілдік бейнесін танып білу, оның қыр-сырын ашу мақсатында тіл білімінде қалыптасқан жаңа көзқарас, концепцияларға сәйкес аталмыш зерттеуге салыстыру, жүйелелеу, анализ және синтез, логикалық және сараптамалық тәсілдер пайдаланылды. Жүйелеу тәсілі бойынша метафора тіл білімінің маңызды саласы ретінде қарастырылды. Салыстыру, анализ және синтез, логикалық тәсілдерді пайдаланып «бас» метафораларына концептуалдық метафора теориясы аясында қазақ, моңғол тілінің материалдарына негіздеп сараптама жасалды. Мұнда ғалымдардың ұсынған метафора теориялары мен концепциялары, тұжырымдары басшылыққа алынды. Материалдар қазақ және моңғол әдебиеттерінен, сөздіктерден, «Қазақ тілінің ұлттық корпусы» электрондық базасынан теріліп алынды.

Нәтижелер мен талқылау. В. Фон Гумбольдт «Тіл – ұлт руханиятының көрінісі, ойлау мен сытқы дүниенің ортасындағы аралық әлем» деген тұжырым жасайды. Тілде халықтың барлық танымдық тәжірибесі кодталады. Тіл – этно мәдени процестің басты элементі және сол ұлттың, этностың әлеуметтік санасын, салт-дәстүрін, мәдениетін сақтайтын, жалғастыратын амал-тәсілі. Тіл ойлау құралы ғана емес, маңызды мәдени элемент болғандықтан тіл, ойлау, мәдениет үштігінің арасында бірінсіз бірі өмір сүре алмайтын табиғи, тығыз байланыс бар.

Тіл адам дүниетанымының айнасы болып табылады. Адамның өмір сүру ортасының, рухани және материалдық мәдениетінің де тілге қатысы бар. Сондықтан, тіл сол тілдің негізгі тағаны болып табылатын мәдениетті, сондай-ақ, адам мен қоғам қатым-қатынасының барлық қырларын қамтып “дүниенің тілдік бейнесін” жасайтын таңбалар жүйесі болып табылады. Әрбір сөз осынау тілмен сөйлесетін халықтың тұрмыс тіршілігі, дүниетанымы, құндылықтары, психикасы, менталитеті, салт-дәстүрі жайлы мәліметтерді тура және астарлы түрде бере алады.

Неміс философы М.Хайдагер «адам әлемді сурет тәрізді елестетіп қабылдайды, һәм түсінеді» дейді. Осы “сурет”, яғни бейне әр ұлттың тілінде көрініс табады. Бірақ, қоршаған әлемді сөз арқылы түсініп, пайымдау жолдары халықтың тұрмыс тіршілігі, қоғамдық санасы, тарихы, мәдениеті және географиялық ерекшеліктерге байланысты әр түрлі болады. Тілді жасап, оны қолданып өзара қарым-қатынас жасайтын әрбір халық өздеріне ғана тән дүниенің тілдік бейнесін қалыптастырады. Сондықтан да, дүниетаным дегеніміз танымдық амал-тәсілдерді анықтайтын болса, дүниенің бейнесі – сол танымдық процестің жемісі болып табылады. Бүгінгі таңда ғылыми парадигмада «дүниенің тілдік бейнесі» терминін философтар, этнографтар, социологтар, лингвистер кеңінен пайдалануда. Бұл термин әсіресе, қазіргі лингвистика ғылымында аса зор маңызға ие болды. Себебі, дүниенің тілдік бейнесін дүниені танудың кілті деп атауға әбден болады.

Дүниенің тілдік бейнесінің ерекшеліктерін көрсететін құбылыстардың бірі – метафора. Өйткені, «метафора адамның нәрсені түсінуі үшін аса қажет нәрсе, біздің өміріміздегі жаңа жағдайлар, тың мағына тудыратын механизм» [1, 197] болып табылады.

Когнитивтік лингвистикадағы концептуалдық метафора теориясының негізін қалаған Америкалық ғалымдар Дж.Лакофф, М.Джонсондардың тұжырымы бойынша «адам тәжірибесі мен іс-қимылының басым көпшілігі метафораланған, адамның түсіну жүйесінің ауданды бөлігі метафораның көмегімен құрылымдалған». Метафораның басты ерекшелігі бір құбылысты келесі бір құбылыстың концептуальдық жүйесіне енгізіп түсінуде жатыр және ол құндылықтардың жалпыға мойындалған жүйесі аясында пайда болып, сол қоғамның түсінігі, санасы, тұрмыс-салтына негізделеді.

Метафора ұқсату, салыстыру, сәйкестіру және метонимиялардан құралатын, ой санада пайда болатын когнитивтік құрылымдар (domain) арасындағы өзара әрекеттер нәтижесінде пайда болатын ойлау тәсілі.

Дж.Лакофф, М.Джонсондардың жасаған концептуалдық метафора теориясы – түпнұсқа домен (source domain), межелік домен (target domain), бейнелеп қондыру (mapping) деген ментальдық құрылымдарды негіз еткен концептуальдық модельдегі теория. Мұнда шынайы зат, құбылыс – түпнұсқа домен, концептуальдық ұғым – межелік домен, метафораның пайда болу процесі – бейнелеп қондыру деп тұжырымдалды.

Ал, Ж.Фоконье мен М.Тернер метафораның жоғарыда аталған когнитивтік теориясын ментальдық кеңістік теориясы аясында дамытып, концептуальдық интеграция теориясын ұсынды. Олар Дж.Лакофф, М.Джонсондардың концептуальдық метафора теориясының түпнұсқа домен (source domain), межелік домен (target domain) деген екі құрылымына ортақ кеңістік (generic space), аралас кеңістік (blended space) немесе (blend) деген тағы екі домен қосты. Аталмыш теория бойынша домендердің өзара араласуы нәтижесінде жаңа мағына (метафора) пайда болады. Тіл мамандары аталған концептуальдық интеграция теориясын метафораның мәнін ашуға қолайлы тәсілдердің бірі деп бағалауда. Ж.Фоконье мен М.Тернер метафораны адам ақыл-ойының өзегі болған когнитивтік үдеріс деп көріп, “жалпылама ұғым (global insight), концептуальдық ығыстыру (conceptual compress), мағынаның шашыраңқы өрістерінің манипуляциясы (manipulation of diffuse ranges of meaning) жаңа мағынаның пайда болуына ықпал етеді” деді [2, 283-304].

Жоғарыда айтылған тұжырымдарды негізге ала отырып, әу баста тілде жалаң мағыналы болған сөздер қалайша біртіндеп көп мағынаға ие болып, қолданыс аясы кеңітіндігін “бас” метафорасы арқылы түсіндіруге тырысайық.

Моңғол тілінің үлкен сөздігінде «бас» сөзінің негізгі мағынасын *«адам мен жан-жануардың бас сүйек және жақ сүйектен құралған, мойынның үстіне орналасқан дене мүшесі»* деп түсіндіріпті [3]. Бір ерекшелігі, моңғол халқы бас сөзін құрметтеп “*тэргүүн*”, кей жағдайда “*түрүү*», бастың жоғарғы бөлігін “*орой*» деп атайды. Ал, Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «бас» сөзіне *«1.Адам не жануарлар денесінің кеудеден жоғарғы не алдыңғы қозғалмалы бөлігі; 2.Адамның не жан-жануардың ауыз, көз, құлақ, мұрын, ми, т.б. орналасқан дене мүшесі»* деген анықтама берілген [4, 10].

Сөз мағынасы дегеніміз шынайы зат, құбылыстың айрқша белгі, қасиеттерінің түйіні, адамның ақыл ойына түскен сәулесі. Сол себепті, «бас» сөзінің негізгі мағынасы адам денесінің ауыз, мұрын, көз, құлақ қатарлы мүшелер орналасқан ең жоғарғы бөлігі. Әрі, бұл – «бас» деген дене мүшесінің адам миындағы орныққан көрінісі. Сөз мағынасы қоғам дамысымен тығыз байланыста болады. Адамның дене мүшелерінің нақтылық сипатына байланысты оның негізгі мағынасы ұзақ уақыт бойы тұрақты сақталады. Алайда, адамдар дүниенің қыр-сырын тану барысында сөздің негізгі мағынасын метафоралап, көп мағыналы сөздер тудырып, тілдің сөздік қорын байытады. Мысалы, біздің жинаған қазақ, моңғол тілдерінің материалдарына сүйенсек адамның дене мүшесі «бас» деген сөзден *қандай да бір нәрсені жоғарғы бөлігі, ұшы, шеті, басшы, жетекші, жоғарғы басқарушы ұйым, басқарушы тұлға, негізгі, өзекті, көшбасшы, заттар мен құбылыстардың басталуы, уақыт бөлігінің басталуы, ең жоғарғы орын, статус, алдыңғы қатар, құрметті орын, төбе (жер), бума, адамның потенциалы, ойлау қабілеті, тағдыр, т.б.* мағыналы метафоралар туған.

Метафоризация немесе қандай да бір нәрсенің өзіндік белгілерін, қасиеттерін өзге нәрсеге салыстыру арқылы жаңа ұғым пайда болдыру – адамның негізгі ойлау тәсілдерінің бірі болып табылады. Сондықтан да, адам ойының образдылығын танытатын атауларды, күрделі сөздерді де метафоралы ойлаудың нәтижесі деп көруге болады.

Метафора жасауда адамның сезім мүшелерінің атқаратын міндеті өте зор. Адамзат баласы өзін қоршаған дүниені көру, сипап сезу, есту, иіскеу, дәмін көру арқылы таниды. Осы әрекеттердің нәтижесінде объектілер арасындағы ассоциативтік байланыс айқындалады. Осы байланыс метафораның пайда болуына түрткі болады. Ғалым Э.Маккормактың айтуынша жаңадан пайда болған метафора біздің күнделікті тілдік қарым-қатынасымызға, дүниені тануымызға көмектеседі. Бұл метафоралар уақыт өте келе өзінің жаңа сипатынан айрылып, көпшілік мойындаған нормаға айналады да тілдің сөздік қорын молайтады. Олардың көпшілігі ескірген, немесе «өлі» метафоралар қатарына өтеді.

Метафора белгілі бір заңдылықтар бойынша түзіледі. Осы процесс жайлы Е.Оспарина: «Метафоралану процесі концептуальдық кезеңнен басталады: сөйлеушінің назарына Х нысанның Р белгісі, немесе қасиеті ілігеді. Бұл белгі, қасиет адам санасына У нысанның ассоциациялы ұқсас образын пайда болдырады. Осынау ұқсастық атау пайда болуға түрткі болады» [5, 18] дейді.

Метафоралау барысында адамның дене мүшелерінің атауларын, түр-сипатын, әрекеттерін, мінез-құлқын, ақыл-ойын, өзге де адамға тән қасиеттерін заттар мен құбылыстарға, өлі табиғатқа телу тәсілі антропоморфизм деп аталады. Осылайша адамның өзі қоғам, табиғат, ондағы заттар мен құбылыстар сияқты метафораланған танымның қайнар бастауына айналып отыр. Антропоморфты метафора шынайы заттар мен құбылыстар адам және адамға тән қасиеттермен ассоциативтік байланыста болатын метафораның түрі болып табылады [6, 470]. Басқаша айтқанда, метафораның аталған түрі адамды негізгі фактор болдыра отырып дүниені танып білудің құралы болады.

Жоғарыда аталған антропоморфизм процесінің мысалы ретінде адамның дене мүшесі – «бас» сөзінен бастау алған метафоралардың пайда болуының кейбір модельдері жайлы тоқталайық.

1. Метафорның адам дене мүшелерінің пішін ұқсастығына негіздеп жасалуы: Бас дегеніміз бас сүйек пен жақ сүйектен құралатын, ауыз, мұрын, көз, құлақ, ми қатарлы мүшелер орналасқан, денеден жекеленген, сопақ пішінді, мойынның үстіне орналасқан дене мүшесі. Бастың осы пішіні *сіріңкенің басы (шүдэнзний толгой), шегенің басы (хадаасны толгой), піспектің басы (бүлүүрийн толгой), шоқпардың басы (шийдмийн толгой), жебенің басы (сумны толгой), шақшаның басы (хөөргийн толгой), балтаның басы (сүхний толгой), балғаның басы (алхны толгой), құрықтың басы (уурганы толгой), күректің басы (хүрзний толгой), т.б.* метафоралардың пайда болуына негіз болған.

2. Метафора жасауда дене мүшелерінің орналасқан орнының ұқсастығы өзек болуы: Адамның мүшелерінің денеден орналасқан орны айқын. Сондықтан, адам қандай да бір нәрсенің орналасуы адамның дене мүшелерінің орналасқан орнына ұқсас көрінсе, сол нәрсені антропоморфтандырады. Адамның басы дененің жоғарғы бөлігінде тік бағытта орналасуы *таудың басы (уулын толгой), керегенің басы (ханын толгой), бақанның басы (баганын толгой), шөптің басы (өвсний толгой), төбенің басы, гүлдің басы (цэцгийн толгой), ағаштың басы (модны орой), үйдің төбесі (байшингийн орой), уықтың басы (уины толгой), ресми хаттың басы (албан бичгийн толгой), найзаның басы (жадны толгой)* т.б. “*нәрсенің үстіңгі бөлігі, ұшы*” деген метафораның туындауына өзек болғаны байқалады.

3. Дене мүшелерінің атқаратын қызметінің ұқсастығы метафора жасауға ұйытқы болады: Адамның дене мүшелерінің әр қайсысының атқаратын өзіндік белгілі міндеттері бар. Адамның басында орталық жүйке жүйесінің жоғарғы бөлімі, кейбір сезім органдары, асқорыту және тыныс алу жүйесінің алдыңғы бөлімдері орналасқан. Сол себепті, адамның бас бөлігі тыныс алу, асқорыту процесінің алғашқы кезеңінен бастап, есте сақтау, ойлау,

сөйлеу процестері жүріледі. Бұған қоса дәм сезу, иіс сезу, сипап сезу, көру, тыңдау мүшелерінің көмегімен мида жинақталған ақпарат жүйеленіп, саралану арқылы өзге дене мүшелерінің іс-қызметін үйлестіру, қозғалыс жасау, тепе-теңдікті сақтау, т.б. өте күрделі үдерістер басқарылады. Бастың осы “басқару” қызметінің ұқсастығы негізінде “басшы, жетекші, көшбасшы, бастау, басқару” мағынасындағы метафоралар көптеп пайда болған. Мысалы, *дін басы (шашны орой), салдың басы (салны толгой), бас құда (худын түрүү), бас компания (толгой компани), өкімет басы (төрийн толгой), ел басы (улсын тэргүүн), басшы (толгойлогч), пойыздың басы (мухлах тэргийн толгой), басқару (толгойлох), топ басы (бүлгийн толгой), көш бастау (нүүдлийн цувааг толгойлох)* т.б.

4. Бастың жиынтық сипаты метафора жасауға негіз болады: Адамның басы сезім органдарымен қатар асқорыту, тыныс алу жүйелерінің бөліктері, сүйектер, тері, қан тамырлары, нерв талшықтары т.б. құрамдас бөліктерден құралатындығы жоғарыда айтылды. Бастың осынау «жиынтық» сипаты моңғол тілінде «бума», «қорап» мағынасындағы метафоралардың жасалуына өзек болады. Мысалы, *«толгой торго» (сөзбе-сөз аудармасы: бас торғын)-бір бума торғын, “толгой лаа” (сөзбе-сөз аудармасы: бас шам)-бір бумаа шам, «нэг толгой ётон» (сөзбе-сөз аудармасы: бір бас қант)-бір қорап қант, «толгой шүдэнз» (сөзбе-сөз аудармасы: бас сіріңке)-бір қорап сіріңке, «толгой хоргой» (сөзбе-сөз аудармасы: бас қамқа)-бір бума қамқа.* Ал, біз қазақ тілінің материалдарынан адамның басы түп негіз болған жиынтық мағынадағы метафораларды кездестіре алған жоқпыз.

5. Дене мүшелері жайлы қалыптасқан стереотиптер метафораның тууына негіз болады: Тілдік деректерге көз жүгіртсек қазақ пен моңғол халқының қандай да бір нәрсенің дәрежесін, ретін айқындау әрекеті жоғарыдан төмен бағытталатыны аңғарылады. Бұл жағдай екі халықтың ежелден бері жалғасып келген дүниетанымымен байланысты болуы мүмкін деп көреміз. Себебі, Орталық Азия көшпенділері ежелден аспан мен жерге табынып келді. Олар үшін Көк Тәңірі басқа халықтардың құдайы іспетті міндет атқарды [7].

Моңғолдар өздерін Тәңір тектіміз деп есептейді. Шыңғыс қаған тәңірдің қолдауымен мемлекеттік билікке ие болды дегенді: «Мәңгілік Тәңірдің алқауымен аспан мен жердегі күш-қуаты аса тасып, барлық жұртты жүйеге келтіріп тізгіндеді» деп Моңғолдың құпия шежіресінде баяндайды [8, 173]. Сондай-ақ, қазақ халқының ата тегі болып табылатын Көк Түріктердің тарихи мұрасы «Білге қаған» жыры «Тәңірітек Тәңірі жаратқан, Түрік Білге қаған сөзім» деп басталады. Көшпенділердің Тәңірге табыну наным-сенімі бойынша барлық нәрсе жоғарғы жаққа тәуелді, Тәңірдің қалауымен болады. Ал, адамның басы Тәңірмен қатынасатын дене мүшесі, яғни жоғарғы әлемнің «меншігі». Қазақ, моңғол халықтарының адамның басына рұқсатсыз қол тигізуге, ұруға, басынан аттап өтуге, бас киімді аяқ астына тастауға, басуға, басқа адамдарға кигізуге қатаң тыйым салатындығы, бас пен бас киімді ерекше қастерлейтіндігі жоғарыдағы қалыптасқан түсінікке байланысты. Сезім органдары арқылы қабылданған ақпарат мида қорытылып, нәтижесінде басқа дене мүшелеріне қажетті командалар жоғарыдан төмен бағытта беріледі. Барлық процесс бастан басталады, оған бағынады. Бастың осы ерекше қасиеті «*бас – барлық нәрсенің бастауы*» деген метафораның танымдық моделін пайда болдырады. Бұған қазақ, моңғол тілдеріндегі *бас әріп (толгой үсэг), білім басы – әліппе (цагаан толгой), өлеңнің басы (шүлгийн толгой), айдың басы (тэргүүн сар), бас күн (тэргүүн өдөр)* т.б ортақ мысалдарды келтіруге болады. Ал, қазақ тілінде *даудың басы, сөздің басы, өзеннің басы, істің басы, ойынның басы, жиналыстың басы, сабақтың басы, қардың басы, соғым басы, тойдың басы, желдің басы, қыстың басы, әннің басы, т.б.* деп жалғасып, моңғол тілімен салыстырғанда көбірек метафораланғаны байқалады.

Қорытынды. Антропоморфтық метафоралар адам және адами қасиеттермен ассоциативтік байланыс жасай отырып шындықты бейнелейді. Сондықтан, қазақ, моңғол тілдеріндегі «бас» метафорасына байланысты материалдарды саралай келе төмендегідей қорытындыға келдік:

1. Адамның дене мүшелерін негіз еткен метафоралар қазақ, моңғол тілдерінде кеңінен пайдаланылады және метафораның маңызды түрі саналады. Адамзат баласы «АДАМ-ӘЛЕМ» үлгісін пайдалану арқылы дүниені (қоршаған орта, қоғам, ондағы заттар мен құбылыстар) таниды. Адамның дене мүшелерінің атаулары сөздік қордың ең ежелгі, негізгі, әрі тұрақты бірліктері болғандықтан, антопоморфты метафоралар да дүниені танудың ең байырғы тәсілі болмақ. Сонымен қатар, метафораның осынау түрі заттар мен құбылыстарды адамға салғастыру, ұқсату арқылы дүниені танып білетін сарқылмас қайнар болақ болып отыр.

2. Қазақ, моңғол тілінің материалдарына қарағанда адам өзінің басына (дене мүшесі) ұқсату негізінде метафора жасағанда 1) дене мүшесінің сыртқы көрінісіне, яғни пішініне, 2) денеде орналасқан орнына, 3) атқаратын міндетіне, 4) құрылымына, 5) ұлттық-мәдени стереотип, т.б.-ға сүйенеді.

3. Қазақ, моңғол тілдеріндегі «бас» метафорасының «түпнұсқа» домені негізінен бір-бірімен ұқсас болуы – екі ұлттың дүниені тануында, тіл, мәдениетінде ортақтық көп екендігін меңзейді.

4. Метафора халықтың ұлттық менталитеті, тұрмыс-тіршілігі, дүниетанымы, салт-дәстүрі, әлеуметтік-мәдени ерекшелігі жайлы деректерді өз бойына жинақтауы – тілдің танымдық зор қабілетін, мүмкіндігін айғақтайды.

5. Қазақ тілінде «бас» сөзінің грамматикалануы моңғол тілімен салыстырғанда анағұрлым көп екендігі байқалады. Бұған қазақ тілінің сөздік қорының мүмкіндіктері, халықтың дүниені тану ерекшелігі, сонымен қатар, уақыт жағынан бертін пайда болған атаулардың жасалуына орыс тілінің белгілі мөлшерде әсері болғаны байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 2003.
2. Fauconnier G., Turner M.B. *Compression and global insight*. *Cognitive Linguistics*, 2000.
3. Монголын хэлний их тайлбар толь. Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны академийн Хэл зохиолын хүрээлэн, ШУА. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://www.mongoltoli.mn/search.php?opt=1&word=%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%BE%D0%B9#> (қолжетімді: 2015).
4. Қазақ әдеби тілінің сөздігі, III том (ред. Н. Уәли). А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Алматы: Арыс, 2006.
5. Оспарина Е. *Концептуальная метафора и ее функции в языке: Автореферат кандидатской диссертации*. Москва, 1990.
6. Юсупова Л. *Метафора с точки зрения антропоморфной семантики* // Вестник Башкирского университета, № 2, 2019.
7. Монголын түүхийн тайлбар толь. Монгол Улсын Шинжлэх Ухааны академийн Түүх, археологийн хүрээлэн. [Электрондық ресурс]. – URL: <https://mongoltoli.mn/history/h/846> (қолжетімді: 2016).
8. Монголын нууц товчоо. Улаанбаатар: Болор судар хэвлэлийн газар, 2015.

References:

1. Lakoff G., Johnson M. (2003). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
2. Fauconnier G., Turner M.B. (2000). *Compression and global insight*. *Cognitive Linguistics*.
3. *Mongolyn khelnii ikh tailbar tol* [*Great dictionary of Mongolian language*] (2015). *Mongol Ulsyn Shinjlekh Ukhaany akademiin Khel zokhiolyn khureelen, ShUA*. Retrieved from <https://www.mongoltoli.mn/search.php?opt=1&word=%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D0%BE%D0%B9#> [in Mongolian]
4. *Kazakh adebi tilinin sozdigi, III tom* [*Dictionary of Kazakh literary language, Vol. III*] (N. Uali, Ed.). (2006). A. Baitursynuly atyndagy Til bilim instituty. Almaty: Arys. [in Kazakh]

5. Osparina E. (1990). *Kontseptualnaya metafora i ee funktsii v yazyke: Avtoreferat kandidat skoy dissertatsii [Conceptual metaphor and its functions in language: PhD thesis abstract]. Moscow. [in Russian]*

6. Yusupova L. (2019). *Metafora s tochki zreniya antropomorfnoi semantiki [Metaphor from the perspective of anthropomorphic semantics]. Vestnik Bashkirskogo universiteta, (2). [in Russian]*

7. *Mongolyn tuukhiin tailbar tol [Mongolian historical dictionary] (2016). Mongol Ulsyn Shinjlekh Ukhaany akademiin Tuukh, arkheologiin khureelen. Retrieved from <https://mongoltoli.mn/history/h/846> [in Mongolian]*

8. *Mongolyn nuuts tovchoo [Secret history of Mongolia]. (2015). Ulaanbaatar: Bolor sudar hevleliin gazar. [in Mongolian]*

МРНТИ 16.21.21

10.51889/2959-5657.2025.94.4.004

*Раджапова Н.Б.¹ , Онгарбаева А.Т.²

¹Термезский государственный университет

Термез, Узбекистан

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Алматы, Казахстан

*e-mail: radjapova2022@mail.ru

e-mail: Aliaongarbaeva5@gmail.com

ОТРАЖЕНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ГЕНДЕРНОЙ ЛЕКСИКЕ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

Данная статья посвящена анализу эволюции гендерной лексики в разносистемных языках, отражающей глубокие социокультурные, исторические и языковые трансформации. В работе прослеживается развитие гендерной лексики от древнерусского периода, где она была ограничена биологическими различиями, до современности, характеризующейся активным обсуждением вопросов гендерной идентичности. Рассматриваются ключевые исторические этапы: влияние Петровских реформ на расширение лексики профессий, роль феминистского движения XIX века в появлении гендерно-нейтральных форм, противоречия советского периода между идеологией равенства и сохранением стереотипов, а также воздействие глобализации и цифровых технологий на современный лексикон. Особое внимание уделяется появлению новых терминов, связанных с бизнесом, гендерной идентичностью и феминизмами. В заключение подчеркивается, что гендерная лексика не только отражает, но и активно формирует общественные представления о гендере.

Ключевые слова: гендерная лексика, русский язык, гендерная лингвистика, история языка, социокультурные изменения, феминизм, гендерные роли

БІЗДІҢ АВТОРЛАР

Абдиева Гульнара Муратбаевна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының докторанты, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6929-0980>, e-mail: abdiyeva_gulnara@mail.ru

Серкебаева Гаухар Искакбековна – М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Университеті, «Абайтану» ғылыми орталығының аға ғылыми қызметкері, PhD, Шымкент, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8423-1129>, e-mail: gauhar.110178@mail.ru

Зарипова Матлуба Кулфидинова – PhD, доцент, Термез мемлекеттік университеті, Термез, Өзбекстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8490-3412>, e-mail: zaripovam@tersu.uz

Смагулова Бахыт Абаевна – филология ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6967-0190>, e-mail: bakyt28@mail.ru

Өнерхан Нурболат – Моңғолияның Гуманитарлық университеті тіл және мәдениет факультетінің докторанты, Ұланбатыр қаласы, Моңғолия, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2068-5496>, e-mail: nurbolat.bu@gmail.com

Раджапова Наталья Базаровна – PhD, Термез мемлекеттік университетінің орыс тіл білімі кафедрасы, Термез, Өзбекстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1336-8616>, e-mail: radjarova2022@mail.ru

Онгарбаева Алия Тынысовна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы, PhD, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3031-752X>, e-mail: aliaongarbaeva5@gmail.com

Саурбаев Ришат Жүркенұлы – филология ғылымдарының кандидаты, шетел филологиясы кафедрасының профессоры Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Ереханова Фатима Турехановна – филология ғылымдарының кандидаты, тілдер және әдебиет кафедрасының қауымдастырылған профессорының м.а., Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>, e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Токсанбаева Тілектес Жаңабергенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>, e-mail: tlesha66@mail.ru

Тлеулесова Ардақ Шайкенқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>, e-mail: tleulesova.ardak@mail.ru

Ахметова Бигайша – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>, e-mail: bigaisha@mail.ru

Алламуратова Айсанем Жалгасбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, «Профи» университеті, Ташкент, Өзбекстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2326-4124>, e-mail: ausanem69@mail.ru

Алламуратова Гульсанем Жалгасбаевна – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Мамуна академиясы, Хорезм, Өзбекстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0001-7094>, e-mail: gulsanem69@mail.ru

Аралтай Мейірім Азаматқызы – Сүлейман Демирель Университеті, магистрант, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0738-0876>, e-mail: araltay01@mail.ru

Жұмақаева Береке Дәулетханқызы – Сүлейман Демирель Университеті, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2160-8117>, e-mail: d.bereke2009@mail.ru

Кудайберген Аяулым – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2 курс магистранты, Қазақстан, Алматы, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6456-4159>, e-mail: aiaulym12.com@mail.ru

Ибраева Айзат Дюсеновна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, ф.ғ.к., қауымдаст.проф.м.а., Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8015-8593>, e-mail: Ibraevaaizat@mail.ru

Насирдинов Бауыржан Патшаханович – «М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ, 3 курс докторанты, «Абайтану» ғылыми орталығының аға оқытушысы, Шымкент, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3248-422X>, e-mail: NBP_D@mail.ru

Өмірзақов Саттар Досалиевич – «М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ, Гуманитарлық ғылымдар ғылыми зерттеу институты «Абайтану» ғылыми орталығының басшысы, ф.ғ.к., доцент, Шымкент, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1627-7779>, e-mail: sattar.kazgurt@mail.ru

Бибулова Меруерт Абдусаттарқызы – «М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті» КЕАҚ, «Абайтану» ғылыми орталығының аға оқытушысы, магистр, Шымкент, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5405-116X>, e-mail: bibulova79@bk.ru

Сейтова Ляззат Муратхановна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, орыс тілі мен әдебиеті кафедрасының 2 курс магистранты, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2114-8696>, e-mail: seitovalyazzat2@gmail.com

Әбен Арман – «КИМЭП» университетінің магистранты, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1300-733X>, e-mail: Aerman.Abieni@kimer.kz

Сарымсақ Камила Тасбулатқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 2-курс магистранты, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5195-1545>, e-mail: kamilasarymsak@mail.ru

Тлеубекова Ботакоз Тургамбаевна – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, филология ғылымдарының кандидаты, академик С. Қирабаев атындағы қазақ әдебиеті және оқыту әдістемесі кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>, e-mail: biko.1972@mail.ru

Оспанова Асель Кожамуратовна – Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 3 курс докторанты, Алматы, Қазақстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7323-2124>, e-mail: ospanova.ak07@mail.ru

Дуранли Муваффақ – Еге университеті, 3 курс докторанты, Измир, Түркия, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4529-2700>, e-mail: m_duranli@hotmail.com

НАШИ АВТОРЫ

Абдиева Гульнара Муратбаевна – докторант кафедры русского языка и литературы, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6929-0980>, e-mail: abdiyeva_gulnara@mail.ru

Серкебаева Гаухар Искакбековна – доктор PhD, старший научный сотрудник научного центра «Абаеведение» Южно-Казахстанского университета имени М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8423-1129>, e-mail: gauhar.110178@mail.ru

Зарипова Матлуба Кулфидиновна – доктор PhD, доцент кафедры русского языкознания, Термезский государственный университет, Термез, Узбекистан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8490-3412>, e-mail: zaripovam@tersu.uz

Смагулова Бахыт Абаевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6967-0190>, e-mail: bakyt28@mail.ru

Унерхан Нурболат – докторант Факультета языка и культуры Гуманитарного университета Монголии, Улан-Батор, Монголия, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2068-5496>, e-mail: nurbolat.bu@gmail.com

Раджапова Наталья Базаровна – доктор PhD кафедры русского языкознания Термезского государственного университета, Термез, Узбекистан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1336-8616>, e-mail: radjapova2022@mail.ru

Онгарбаева Алия Тынысовна – доктор PhD, старший преподаватель кафедры русского языка и литературы Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3031-752X>, e-mail: aliaongarbaeva5@gmail.com

Саурбаев Ришат Журкенович – кандидат филологических наук, профессор кафедры Иностранная филология Торайгыров университета, Павлодар, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Ереханова Фатима Турехановна – кандидат филологических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры «Языки и литература», Центрально-Азиатский Инновационный университет, Шымкент, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>, e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Токсанбаева Тлектеш Жанабергеневна – кандидат филологических наук, доцент Казахского агротехнического университета им. Сейфуллина, Астана, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>, e-mail: tlesha66@mail.ru

Тлеулесова Ардак Шайкеновна – кандидат педагогических наук, доцент Казахского научно-исследовательского агротехнического университета имени С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>, e-mail: tleulesova.ardak@mail.ru

Ахметова Бигайша – кандидат филологических наук, доцент Казахского научно-исследовательского агротехнического университета им. С. Сейфуллина, Астана, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>, e-mail: bigaisha@mail.ru

Алламуратова Айсанем Жалгасбаевна – кандидат филологических наук, доцент, Университет «Профи», Ташкент, Узбекистан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2326-4124>, e-mail: ausanem69@mail.ru

Алламуратова Гульсанем Жалгасбаевна – кандидат филологических наук, доцент, Университет Маъмуна, Хорезм, Узбекистан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0001-7094>, e-mail: gulsanem69@mail.ru

Аралтай Мейірім Азаматовна – магистрант Университета имени Сулеймана Демиреля Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0738-0876>, e-mail: araltay01@mail.ru

Жумакаева Береке Даулетхановна – кандидат педагогических наук, профессор, Университет имени Сулеймана Демиреля, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/10000-0002-2160-8117>, e-mail: d.bereke2009@mail.ru

Кудайберген Аяулым – магистрант 2 курса Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6456-4159>, e-mail: aiaulym12.com@mail.ru

Ибраева Айзат Дюсеновна – кандидат филологических наук., и.о. асоц. профессора, Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8015-8593>, e-mail: Ibraevaaizat@mail.ru

Насирдинов Бауыржан Патшаханович – докторант 3 курса НАО «Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова», магистр, старший преподаватель НЦ «Абайтану», Шымкент, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-3248-422X>, e-mail: NBP_D@mail.ru.

Умирзаков Саттар Досалиевич – кандидат наук, доцент, старший научный сотрудник НЦ «Абаеведение» научно-исследовательский институт «Социальных и гуманитарных наук» НАО «ЮжноКазахстанский университет имени М. Ауэзова», Шымкент, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1627-7779>, e-mail: sattar.kazgurt@mail.ru

Бибулова Меруерт Абдусаттаровна – НАО «Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова», магистр, старший преподаватель НЦ «Абайтану», Шымкент, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5405-116X>, e-mail: bibulova79@bk.ru

Сейтова Ляззат Муратхановна – Казахский национальный педагогический университет имени Абая, кафедра русского языка и литературы, магистрант 2 курса, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2114-8696>, e-mail: seitovalyazzat2@gmail.com

Абен Арман – магистрант университета «КИМЭП», г. Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1300-73>, e-mail: Aerman.Abieni@kimep.kz,

Сарымсак Камила Тасбулатовна – студентка 2 курса магистратуры Казахского национального педагогического университета имени Абая Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5195-1545>, e-mail: kamilasarymsak@mail.ru

Тлеубекова Ботакоз Тургамбаевна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры казахской литературы и методики преподавания имени академика С. Кирабаева, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>, e-mail: biko.1972@mail.ru

Оспанова Асель Кожамуратовна – Казахский национальный университет имени аль-Фараби, докторант 3 курса, Алматы, Казахстан, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7323-2124>, e-mail: ospanova.ak07@mail.ru

Дуранли Муваффах – Университет Эге, докторант 3 курса, Измир, Турция, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4529-2700>, e-mail: m_duranli@hotmail.com

OUR AUTHORS

Abdiyeva Gulnara Muratbayevna – Doctoral student of the Department of Russian Language and Literature, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6929-0980>, e-mail: abdiyeva_gulnara@mail.ru

Serkebayeva Gaukhar Iskakbekkyzy – PhD, M. Auezov South Kazakhstan University, senior researcher at the “Abai Studies” Scientific Center (Shymkent, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8423-1129>, e-mail: gauhar.110178@mail.ru,

Zaripova Matluba Kulfidinovna – PhD, Associate Professor of the Department of Russian Linguistics, Termez State University, Termez, Uzbekistan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8490-3412>, e-mail: zaripovam@tersu.uz

Smagulova Bakhyt Abayevna – Candidate of Philological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Russian Language and Literature of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6967-0190>, e-mail: bakyt28@mail.ru

Unyerkhan Nurbolat – Doctoral student, Faculty of Language and Culture, Humanities University of Mongolia, Ulaanbaatar, Mongolia, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2068-5496>, e-mail: nurbolat.bu@gmail.com

Radzhapova Natalia Bazarovna – PhD, Department of Russian Linguistics, Termez State University, Termez, Uzbekistan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1336-8616>, e-mail: radjapova2022@mail.ru

Ongarbayeva Aliya Tynysovna – PhD, Senior Lecturer, Department of Russian Language and Literature, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3031-752X>, e-mail: aliaongarbaeva5@gmail.com

Saurbayev Rishat Zhurkenovich – Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Foreign Philology Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1419-7361>, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Yerekhanova Fatima Turekhanovna – PhD, Acting Associate Professor of the Department of Languages and Literature, Central Asian Innovation University, Shymkent, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3344-3839>, e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Toksanbayeva Tlektesh Zhanabergenovna. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Seifullin Kazakh Scientific Research Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3605-8699>, e-mail: tlesha66@mail.ru

Tleulesova Ardak Shaikenovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of S. Seifullin Kazakh Scientific Research Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3471-6109>, e-mail: tleulesova.ardak@mail.ru

Akhmetova Bigaisha – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of S. Seifullin Kazakh Research Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8018-6532>, e-mail: bigaisha@mail.ru

Allamuratova Aisanem – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, «Profi» University, Tashkent, Uzbekistan, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2326-4124>, e-mail: aysanem69@mail.ru

Allamuratova Gulsanem – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Mamun Academy, Khorezm, Uzbekistan, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-0001-7094>, e-mail: gulsanem69@mail.ru

Araltay Meirim Azamatkyzy – Master’s student at Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-0738-0876>, e-mail: araltay01@mail.ru

Zhumakayeva Bereke Dauletqhanovna – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor, Suleyman Demirel University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2160-8117>, e-mail: d.bereke2009@mail.ru

Kudaibergen Ayaulym – Second-year master's student at Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6456-4159>, e-mail: aiaulym12.com@mail.ru

Ibraeva Aizat Dyusenovna – Candidate of Philological Sciences, Acting Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8015-8593>, e-mail: Ibraevaaizat@mail.ru

Nasirdinov Bauyrzhan Patshakhanovich – Doctoral student 3rd year, M. Auezov South Kazakhstan University, Master, senior researcher of the Research Center "Abai Studies" of Shymkent, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/000-0002-6285-5579>, e-mail: NBP_D@mail.ru.

Umirzakov Sattar Dosalievich – Candidate of Sciences, Associate Professor, Head of the Scientific Center "Abai studies" of the Research Institute of Social and Humanitarian Sciences of the NJSC "M. Auezov South Kazakhstan University", ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-1627-7779>, e-mail: sattar.kazgurt@mail.ru

Bibulova Meruyert Abdusattarovna – M. Auezov South Kazakhstan University, Master, senior researcher of the Research Center "Abai Studies" of Shymkent, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5405-116X>, e-mail: bibulova79@bk.ru

Seitova Lyazzat Muratkhanovna – 2nd-year Master's student, Department of Russian Language and Literature, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2114-8696>, e-mail: seitovalyazzat2@gmail.com

Aben Arman – Master's student, KIMEP University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-1300-73>, e-mail: Aerman.Abieni@kimep.kz

Sarymsak Kamila Tasbulatovna – 2nd year master's student at Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5195-1545>, e-mail: kamilasarymsak@mail.ru

Tleubekova Botakoz Turgambaevna – Candidate of Philological Sciences, Senior lecturer at the Department of Kazakh Literature and Teaching Methods named after Academician S. Kirabaev Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5186-3437>, e-mail: biko.1972@mail.ru

Ospanova Asel Kozhamuratovna – Al-Farabi Kazakh National University, 3rd year doctoral student, Almaty, Kazakhstan, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7323-2124>, e-mail: ospanova.ak07@mail.ru

Duranli Muvaffak – Ege University, 3rd year doctoral student, Izmir, Turkey, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4529-2700>, e-mail: m_duranli@hotmail.com